

Siergiej Walentynowicz Lubiczankowski
(Orenburski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny)

Administrowanie kulturowo heterogenną przestrzenią: historyczne doświadczenie Imperium Rosyjskiego w XIX wieku (podsumowanie międzynarodowej dyskusji)

W kontekście stosunku władzy, specyfika wzajemnego oddziaływania kultur w wielokulturowym, heterogennym społeczeństwie nieuchronnie odciska swoje piętno na funkcjonowaniu systemu administracji terenowej. Przez wiele lat w radzieckiej (rosyjskiej) nauce historycznej jedynie możliwa ocena regionalnego systemu administracji Imperium Rosyjskiego była nierozzerwalnie związana z oceną samego imperium jako „więzienia narodów”. Współczesna nauka, w zupełności, przezwyciężyła takie podejście i zaproponowała nowy paradygmat badawczy, który otrzymał nazwę „nowej historii imperium” (w Rosji bazę rozwoju tego kierunku stanowią „Centrum Badań Nacjonalizmu i Imperium” przy Uniwersytecie Kazańskim i międzynarodowe czasopismo „Ab Imperio”).

Wspomniany kierunek jest daleki od idealizacji imperiów, ale nie jest także skłonny do traktowania ich wyłącznie krytycznie. Obecnie pod pojęciem imperium rozumie się sposób zarządzania heterogennym obszarem w warunkach modernizującego się społeczeństwa, sposób przezwyciężenia światowej lokalności. „Świat-imperium” (F. Braudel, I. Wallerstein) wydaje się elastycznym i zmiennym systemem zarządzania różnorodnością i złożonością. Przy całej wadze pytania o przyczyny krachu imperiów w XX wieku badanie imperialnego techniki realizacji władzy powinno pozwolić rozstrzygnąć mniej istotne kwestie, jak choćby sposób w jaki w przeciągu kilku wieków udawało się utrzymać wręcz fenomenalną stabilność, tak złożonego konglomeratu narodów i kultur, jakim było Imperium Rosyjskie. Obecnie akcenty badawcze zostały przesunięte na wyjaśnienie potencjału technik zarządzania, zdolnych efektywnie i adekwatnie reagować na szybko zmieniającą się polityczną, ekonomiczną i społeczno-kulturową koniunkturę w warunkach społeczeństwa wielokulturowego.

W październiku 2010 r. zostały podsumowane rezultaty międzynarodowej dyskusji poświęconej historii administracji terenowej Imperium Rosyjskiego po reformach, prowadzonej pod egidą Rosyjskiej Akademii Nauk¹. Funkcję moderatora dyskusji pełnił autor tego artykułu. W projekcie wzięło udział 37 specjalistów z Rosji, Ukrainy, Japonii, Austrii, Niemiec, USA, Kanady i Finlandii. Ważnym elementem dyskusji była ocena efektywności w kontekście regionalnej administracyjnej specyfiki Imperium Rosyjskiego po reformach. Dyskusja rozwijała się w trzech kierunkach. Po pierwsze starano się opisać i skatalogować struktury imperium w regionach i dynamiki ich rozwoju: prof. S. Bekker (USA), prof. A. Kappeler (Austria), dr A. W. Remniew (Omsk), dr Ł. J. Gorizontow (Moskwa), k.i.n. D. W. Wasiljew (Moskwa); po drugie – podstawowe mechanizmy zarządzania peryferiami imperium: A. Kappeler, Ł. J. Gorizontow, prof. J. Baberowski (Niemcy), D.W. Wasiljew, prof. S.W. Lubiczankowskij (Orenburg) a po trzecie – administracyjną specyfikę makroregionów uralo-kaspijskiego i uralo-nadwołżańskiego i niektórych składających się na nie subregionów: prof. K. Macuzato (Japonia), Ł. J. Gorizontow, dr I.K. Zagidullin (Kazań), k.i.n. D.A. Starkow (Samara), k.i.n. N.Ł. Siemienowa (Sterlitamak).

Celem niniejszego artykułu jest zaznajomienie zainteresowanych historyków z przedstawionymi w czasie dyskusji oryginalnymi ideami i stopniem w jakim dotyczą Orenburskiego Kraju.

Dyskusja pozwoliła uzgodnić opinie w kwestii złożoności struktury imperium i kierunków jej rozwoju. S. Bekker odnośnie do Imperium Rosyjskiego w XIX wieku wyodrębnił cztery różne typy stosunków między metropolią i peryferią, w zależności od społeczno-kulturowej specyfiki terytorium (zachodnie kresy, Zakaukazie, Syberia, Turkiestan). Generalny kierunek rozwoju danych stosunków został określony przez S. Bekkera jako dążenie do integracji peryferii z centrum, aż do osiągnięcia poziomu „państwa narodowego”. To idealny rezultat, którego, w opinii tego autora, w zasadzie jednak nie można było osiągnąć w ówczesnych konkretnych warunkach historycznych. Rosyjskie monarchistyczne imperium nie zdołało rozwinąć się w państwo-naród, i to nie dlatego, że jej władcy przedkładali budowę imperium nad budowę narodu, ale dlatego, że taka droga, wybrana wcześniej przez Zachód, w epoce nacjonalizmu była już zamknięta. W XIX wieku dynastyczne państwa były zmuszone szybko przekształcać się w państwa-narody, w przeciwnym razie ruchy narodowe mogłyby je zburzyć i zastąpić. Imperia już nie miały czasu na osiągnięcie rzeczywistej etnicznej homogeniczności – procesu, który zajął by czas, równy życiu kilku pokoleń. Jednocześnie, brak możliwości osiągnięcia ostatecznego celu, nie oznacza dla S. Bekkera zupełnej bezsensowności obranej przez imperium drogi. Także częściowe sukcesy we wspomnianych dążeniach były ważne. Tworzenie generał-gubernatorstw często powoływało strukturę, w ramach której dokonywała się unifikacja kraju z systemem administracyjnym imperium, chociaż ten proces przebiegał w różnych regionach z różną szybkością.

Wedle S. Bekkera, w XIX wieku m.in. Orenburski Kraj był zarządzany przy pomocy instytucji generał-gubernatorstwa z trzech powodów:

¹ *Местное управление в пореформенной России: механизмы власти и их эффективность. Сводные материалы заочной дискуссии*, red. A. J Zagrebina, S.W. Lubiczankowski, Jekaterynburg-Iżewsk 2010, ss. 496.

- po pierwsze, dążenia do utrzymania lub przywrócenia bezpieczeństwa panowania, wewnętrznego lub zewnętrznego, na niestabilnych terenach imperium (Królestwo Polskie, gubernie północno-zachodnie i południowo-zachodnie, Kaukaz i Turkiestan);
- po drugie, utrzymania kontroli nad regionem z nieliczną ludnością osiadłą – do czasu jego dostatecznej kolonizacji (inne analogiczne terytoria – Zachodnia i Wschodnia Syberia, Nadamurski Kraj, Nowa Rosja, Stepowy Kraj);
- po trzecie, konieczności przyznania zarządzającym oddalonymi terytoriami, znajdującymi się na drugim końcu linii komunikacyjnych, bardzo rozciągniętych i opieszale funkcjonujących, dostatecznych kompetencji do efektywnego zarządzania swoimi regionami (decydujący czynnik w Zachodniej i Wschodniej Syberii, Nadamurskim Kraju i Turkiestanie, Stepowym Kraju i na Kaukazie).

A. Kappeler, opierając się na przeprowadzonej analizie porównawczej trzech kontynentalnych imperiów (Austriackiego, Ottomańskiego, Rosyjskiego), także doszedł do wniosku, że podstawowym „imperialnym” celem była integracja peryferii z centrum, i że ten cel w Rosji nie został osiągnięty.

A.W. Remniew zwrócił uwagę kolegów na ogromny potencjał badawczy podejścia regionalnego i paradygmatu „geografii władzy”, pozwalający przezwyciężyć bipolarne schematy (centrum-peryferia, metropolia-kolonia itd.) w rozumieniu struktury imperium. Uczony widzi tę strukturę jako bardziej złożoną i elastyczną, a mianowicie trzyczłonową: jądro, kresy, a także „wewnętrzne kresy” - jako forma pośrednia. Autor podkreślił dynamikę, właściwego dla danego okresu, znaczenia tych pojęć odnośnie do Imperium Rosyjskiego. Z czym zgodzili się wszyscy pozostali uczestnicy dyskusji.

Zgodnie z tą typologią Orenburski Kraj zaliczono do „peryferii wewnętrznych”. Dystans między rosyjskimi terenami rdzennymi a kresami zamieszkałymi przez inne narody nie był statyczny, mógł się zmniejszać, rodząc pośrednie formy i stosunki. Terytoria na wschód od Wołgi były oceniane przez imperium nie tylko ze względu na ich oddalenie od centrum państwa, ale głównie ze względu na potencjalną łatwość (imperium starało się unikać określenia kolonia) zespolenia z rosyjskim centrum państwa. Pod tym względem Kraj Orenburski był postrzegany jako nie pozbawiony perspektyw, na podobieństwo rezultatów osiągniętych w Nowej Rosji, Dolnym Powołżu i na Syberii i Dalekim Wschodzie.

W opinii A.W. Remniewa, od drugiej połowy XIX wieku migracja ludności rosyjskiej na kresy imperium (zarówno spontaniczna, jak i organizowana przez władze) zaczyna być postrzegana, zarówno przez władze jak i społeczeństwo, jako celowa polityka budowania imperium. To był swego rodzaju cel nadrzędny, który poczynawszy od lat 60-tych formułowany jest jako nowy ruch nacjonalistyczny prowadzący do utworzenia „jednej i niepodzielnej” Rosji z rosyjskim centrum państwowym otoczonym prowincjami, które z czasem miałyby zostać „zrusyfikowane” i „zlać się” z rdzeniem imperium, z jego wewnętrznymi guberniami, zasiedlonymi już przez Rosjan. Za podstawową różnicę między Imperium Rosyjskim a zachodnimi potęgami światowymi uważa się to, że stanowiło ono terytorialny monolit, i dlatego ruch kolonizacyjny z wnętrza Rosji nie nosił charakteru emigracji. Jak zauważył współczesny brytyjski historyk i politolog D. Liven, „rosyjskiemu koloniście trudno było odpowiedzieć na pytanie, gdzie właściwie

kończy się Rosja a zaczyna imperium?"

Ł. J. Gorizontow, podzielający przekonanie o unifikacyjnym trendzie władz imperium, w swojej wypowiedzi zauważył, że często specjalny ustrój administracyjny, który teoretycznie powinien gwarantować dążenie do unifikacji, w rzeczywistości konserwował specyfikę regionu. U podstaw wyodrębnienia Uralo-Nadwołżańskiego regionu, jako wewnętrznej peryferii Rosji, w okresie po reformach, leży „mentalna mapa” przeszłości. Gorizontow widzi w rosyjskim ruchu kolonizacyjnym swego rodzaju perspektywę „podwójnego poszerzenia” Imperium Rosyjskiego - kosztem jego rozrostu terytorialnego i jednocześnie uzupełnianego równoległym rozrastaniem się „centrum imperium” kosztem przyłączanych do niego krain.

Uczestnicy zwrócili uwagę na wzajemne oddziaływanie centrum i elit prowincjonalnych jako na element kluczowy mechanizmu imperialnego zarządu peryferiami, a także określający jego efektywność. I tak A. Kappeler uznał to oddziaływanie za uniwersalny sposób imperialnej kontroli nad obcymi kulturowo peryferiami i zasadniczy element stabilności imperiów. Badacz ten odnotował kilka faz w rozwoju danego podejścia (lub wariantów realizacji uniwersalnego mechanizmu) w Rosji po reformach:

- odwrót od polityki współpracy ze „starymi” elitami kraju po powstaniach polskich 1830 i 1863 r.,
- krótkotrwała próba współpracy z nowymi narodowymi elitami „narodów włościńskich”,
- akcentowanie współdziałania z lojalnymi elitami rosyjskimi
- i wznowienie współpracy z lojalnymi nierosyjskimi elitami po 1905 r.

Jednocześnie za jeden z ważniejszych mechanizmów kooptacji obcoplemiennych elit Kappeler uznał armię.

Co pozwalało centrali imperium tak rozgrywać lokalne elity narodowe? Według A. Kappelera, możliwość taką dawały ruchy narodowe niedominujących narodów. One nie wyróżniały się wewnętrzną spójnością, i nie zawsze były skierowane przeciwko centrali imperium lub dominującej grupie etnicznej. Znacznie częściej występowały przeciwko dominującym elitom regionalnym (Grecy w imperium osmańskim; Polacy i Niemcy bałtyccy w Imperium Rosyjskim; Węgrzy, Polacy i Włosi w państwie habsburskim), co dawało metropolii, dążącej do zachowania imperium, możliwość prowadzenia polityki „divide et impera” i ustanawiania sojuszy naprzemian, to ze starymi, to z nowymi elitami na kresach. Była to polityka dostatecznie skuteczna, co zademonstrował rok 1914 - w tym sensie, że większość peryferyjnych elit, zachowując swoją lojalność władcom, poszło na wojnę w składzie imperialnych armii.

Ł. J. Gorizontow wśród kluczowych elementów mechanizmu imperialnej unifikacji wymienił formowanie się kulturowo jednorodnego (rosyjskiego) kontyngentu miejscowych urzędników i stały międzyregionalny transfer kadr służby cywilnej.

W toku dyskusji J. Baberowski zwrócił uwagę na fundamentalny negatywny wpływ modernizacji na klasyczne mechanizmy imperialnego administrowania kresami. Ten wpływ polegał na tym, że biurokratyzacja wieloetnicznych kresów prowadziła do marginalizacji autochtonicznych elit, reprezentujących władzę centrum w okresie przed reformami. Obcy ludzie, w obcym języku wyjaśniali i wprowadzali w życie obce prawa - tak była postrzegana biurokratyzacja kresów przez miejscowe elity i ludność chłop-

ską. W patrymonialnych, wspólnotowych społecznościach na Kaukazie i Azji Środkowej jedynym zrozumiałym i uznawanym wymiarem władzy był wymiar personalny. Biurokratycznego charakteru ludność takich kresów w zasadzie nie akceptowała. W rezultacie poreformatorska biurokracja panowała na kresach przede wszystkim sama nad sobą, jej urzędnicy mieli niejasne wyobrażenie o życiu toczącym się poza murami ich urzędów. Aby zostać usłyszonym, powinni oni współpracować z lokalnymi kacykami i głowami klanów, do których należała realna władza w tych oddalonych od administracyjnych centrów i państwowych wpływów przestrzeniach. Powinni oni przestać być biurokratami. To przeciwieństwo poważnie osłabiało imperium.

D. A. Wasiljew na podstawie rosyjskiego Turkiestanu zdefiniował i przedstawił praktykowany w imperium mechanizm stopniowej i ostrożnej integracji kresów z centrum, jakim było konstruowanie przez rosyjskie władze na kresach własnego systemu kodów kulturowych, zdolnego zastąpić tradycyjny kod kulturowy „tubylczej” ludności w kwestiach władzy i administrowania. Rzecz w tym, że na wschodzie Rosja zetknęła się z tradycją państwowości, której jednym z ważniejszych elementów składowych była autoprezentacja władzy. Władza powinna porażać poddanych swoją wielkością. To był jeden z kierunków, gwarantujących lojalność miejscowej ludności. Właśnie dążeniem do uwypuklenia wielkości, solidności i stabilności władzy było spowodowane pojawienie się wspaniałych rezydencji generał-gubernatorów Kaukazu i Turkiestanu. To był jeden z dowodów specjalnego przeznaczenia rezydencji, właśnie jako symbolu obecności imperium w prowincji. Tak samo należy oceniać i bogate świty w czasie wyjazdów rządców do ludności, i w ogóle przejmowanie przez regionalnych naczelników bogatego dworskiego ceremoniału, wywodzącego się z tradycji postrzegania władzy na wschodzie. Wiadomo, że rosyjscy administratorzy muzułmańskich prowincji imperium skutecznie wykorzystywali te wyobrażenia w swojej praktyce administracyjnej. Pierwszego turkiestańskiego generał-gubernatora K. P. Kaufmana miejscowa ludność nazwała „Jarym-pasza” („Jarym-padyszach”) nie tylko ze względu na faktyczną nieograniczoność pełnomocnictw, ale i na charakterystyczny dla wschodu oczarowujący przepych, towarzyszący wszelkim oficjalnym przejawom jego władzy, i koloryt, odpowiadający oczekiwaniom miejscowej społeczności. Objazdowi przez turkiestańskiego generał-gubernatora powierzonego mu kraju towarzyszył ceremoniał, poruszający wyobraźnię: paradne mundury oddziałów wojskowych, parady wojskowe, muzyka licznych orkiestr wojskowych, przyjmowanie deputacji od wszystkich stanów, uroczyste bankiety. Wszystko to w sposób oczywisty przywodziło analogie do praktyki ceremoniału emirów Buchary. Zasadnicza różnica polegała na tym, że rosyjscy administratorzy szeroko wykorzystywali podobne wydarzenia jako preteksty do propagandy imperialnej ideologii i głoszenia politycznych aspiracji władzy.

Polityka imperialna polegała na „przetrawianiu” terytoriów, transformacji ich pierwotnego statusu: poszerzeniu „jądra” imperium kosztem „wewnętrznych kresów”, a tych ostatnich – kosztem klasycznych kresów. Mechanizm tej wewnętrznej kolonizacji zawierał nie tylko ekonomiczne i etnokonfesyjne elementy (organizację akcji przesiedleńczych, działalności misjonarskiej itd.), ale też kompleks decyzji administracyjnych. W całości można go umownie nazwać „wewnętrzną kolonizacją administracyjną”. W toku dyskusji przez S. W. Lubiczankowskiego zostały wyodrębnione 3 zasadnicze bloki

decyzji administracyjnych, sprzyjających w okresie po reformach „podciąganiu” peryferyjnych stref do poziomu „jądra” imperium”.

Po pierwsze, to przemysłany dobór wyższych regionalnych administratorów, oparty na określeniu miejsca tej lub innej guberni w systemie rozwoju kariery w administracyjnej drabince. Takie miejsce było zawoalowanym, ale bardzo konkretnym symbolem takiego lub innego statusu regionu w imperium („jądro”, „wewnętrzne kresy”, kresy). I tak np. stanowisko generał-gubernatora, a od 1881 r. – także cywilnego gubernatora, Orenburskiego Kraju odgrywało rolę trampoliny w kontynuowaniu kariery w systemie zarządu państwowego. Mianowano na nie, w większości, czynnych wojskowych (ok. 63%), podczas gdy w europejskiej części imperium procent ten wynosił ok. 11%, ale opuszczając to stanowisko nie wracali do sił zbrojnych, lecz, z reguły, przechodzili na ważniejsze i bardziej prestiżowe stanowiska w aparacie państwowym imperium (generał-gubernator, dowódca Samodzielnego Korpusu Żandarmów itd.).

Po drugie, to systematyczna praca nad zmianą administracyjno-terytorialnych granic. I tak, w badanym okresie pracowano nad kwestią wydzielenia guberni jekaterynburskiej z permskiej, a czelabińskiej z orenburskiej; nad przyłączeniem części powiatów do guberni jekaterynburskiej z orenburskiej, a niektórych powiatów obwodu turgajskiego – do orenburskiej. Zmiana w ten sposób konfiguracji granic gubernialnych stanowiła w rzeczywistości przyłączenie szeregu terytoriów kresowych do „kresów wewnętrznych” (np. rzeczywiste rozbicie obwodu turgajskiego), a szeregu terytoriów „wewnętrznych kresów” – do terenów o statusie „jądra” imperium (konfesjonalny i etniczny skład guberni permskiej i orenburskiej w granicach po korekcie w pełni pozwalał na rozwiązanie tego problemu.

Po trzecie, chodzi o zmianę imperialnego statusu terytoriów kosztem korekty systemu zarządu lokalnego. Rzecz w tym, że z administracyjnego punktu widzenia standardem imperium w sferze administracji terenowej były normy „Общего Учреждения Губернского”. Dlatego na danej płaszczyźnie funkcjonuje precyzyjne kryterium zaliczania tych lub innych terytoriów imperium do jego „jądra”, „wewnętrznych kresów” i klasycznych kresów. Jeśli gubernia w pełni podlegała adekwatnym prawom, to znaczy że stanowiła część państwowego „jądra”; jeśli normy „Общего Учреждения Губернского” obowiązywały na jego terenie z wyjątkami, to taka gubernia stanowiła „wewnętrzne kresy”; jeśli zaś terytorium podlegało nie prawu ogólnemu ale specjalnemu „Учреждению”, to można je zaliczyć do kresów. W ten sposób działa precyzyjne kryterium określania imperialnego statusu terytoriów. I tak w latach 1908-1910 została podjęta kolejna (na skutek rewizji senatora F. K. Girsza z 1883 r.) próba (przy pomocy rewizji senatorskiej) przeniesienia turkiestańskiego generał-gubernatorstwa z zarządu Ministerstwa Wojny do MSW, co zakładało częściowe (z zachowaniem szeregu lokalnych wyjątków) wprowadzenie na danym terytorium norm „Общего Учреждения Губернского”. Można to interpretować jako przedsięwzięcie, skierowane na przeniesienie Turkiestańskiego Kraju do kategorii „wewnętrznych kresów”. W tym czasie, w 1913 r. na terytorium orenburskiej guberni zostały wprowadzone instytucje ziemskie. Tym samym gubernia zaczęła w pełni podlegać zapisom „Общего Учреждения Губернского”, to jest z punktu widzenia budowy pionów władzy przybrała status „jądra” imperium.

Wszystkie wyżej wymienione mechanizmy „wewnętrznej administracyjnej kolonizacji” oczywiście były skierowane na systematyczny rozwój tendencji unifikacyjnych, „podciąganie” peryferii do stanu „jądra”. Jednak w warunkach systemowego kryzysu u schyłku Imperium Rosyjskiego, w warstwach panujących doszło do sformułowania także innego poglądu na możliwą ewolucję ustroju państwowego. Chodzi o pojawiające się w okresie międzyrewolucyjnego dziesięciolecia propozycjach zreformowania władz administracyjnych na „wzór obwodów”, to znaczy na zasadach autonomizacji regionów. Podobne projekty, najpierw zostały sformułowane u schyłku imperium przez S. J. Kryżanowskiego i I. M. Strachowskiego na nieoficjalnym gruncie w latach 1907-1910, w 1916 r. uzyskały poparcie prezesa rady ministrów B. W. Sztjurnera. Mikołaj II nakreślił na tym projekcie zatwierdzającą rezolucję i polecił wnieść go jako projekt ustawy na sesję Dumy Państwowej w 1917 r. Ze zrozumiałych przyczyn ta spóźniona decyzja nie została zrealizowana. Jeśli zaś nawet byłaby wprowadzona w życie, to według mnie, i tak nie oznaczało by „zwijania” imperium. Raczej chodziło o określenie granic między „jądrem” a peryferiami celem wyciszenia politycznych separatyzmów poszczególnych prowincji, w pierwszym rządzie Polski.

Bardzo uważnie uczestnicy dyskusji odnieśli się do kwestii określenia administracyjnej specyfiki makroregionów Uralokaspijskiego i Uralonadwołżańskiego – terytoriów, które stanowiły przykład „wewnętrznych peryferii” postreformatorskiego Imperium Rosyjskiego, i ważnym elementem których był Kraj Orenburski. Ł. J. Gorizontow scharakteryzował Uralo-nadwołże jako region, uchodzący za łącznik między Europą i Azją, w którym można było obserwować narastanie cech azjatyckich, gdzie kończyła się Rosja w ścisłym znaczeniu. Historyczną kresowość tych terenów uwypuklała tzw. „obcoplemienność” zasadniczej części ludności. I. K. Zagidullin wydzielił 10 zasadniczych indywidualnych cech (w społeczno-ekonomicznej, etnokonfesjonalnej, kulturowej, geopolitycznej perspektywie) uralo-nadwołżańskiego makroregionu, określonych przez jego „administracyjną” specyfikę wśród regionów postreformatorskiego imperium:

1. Istnienie organu generał-gubernatora (orenburskiego do 1881 r. i orenburskiego i samarskiego w latach 1851-1865) i specyficzne stosunki między centrum a administracjami gubernialnymi za pośrednictwem organu generał-gubernatora, posiadającego znaczące kompetencje aby suwerennie rozstrzygać pojawiające się problemy.

2. Zachowanie „znamion rodowych” „wewnętrznych kresów” - elementów przedreformatorskiego systemu zarządzania w regionie, co wyrażało się w postaci: a) odrębnego statusu Bukiejewskiej Ordy w guberni astrachańskiej, b) zachowania w regionie organów stanu czynnej służby wojskowej, kozactwa, c) zachowania statusu inorodców wobec ludów koczowniczych, gwarantującego im w zarządzie regionalnym i przy osądzaniu drobnych przestępstw pierwszeństwa adatu przed prawem imperium, d) zachowania baszkirskiego rodowego posiadania ziemi.

3. W okresie postreformatorskim społeczno-ekonomiczny a szczególnie przemysłowy rozwój Powołża i Przyurala przebiegał wolniej niż w centralnym rejonie przemysłowych i innych w Rosji. Powolne tempo rozwoju i rolniczy charakter regionu bezpośrednio wpływały na stosunki społeczne, w tym na wzajemne stosunki

administracji z różnymi grupami ludności, oraz na realizację reform i nastawienie władz.

4. Przynależność rdzennej ludności do: wsi państwowych lub stołowych, stanu czynnej służby wojskowej lub do specyficznych grup społecznych (teptjarów, bobyli²) powodowała, że stosunki społeczne opierały się na schemacie „władze imperium (urzędnicy) – miejscowa społeczność”.

5. W okresie postreformatorskim, w tym regionie, na wszystkich poziomach władzy, w tym w organach samorządu (poza włościańskim), większość stanowisk zajmowali przedstawiciele rosyjskiej (w oryg. tytułnej) społeczności, co powodowało, że ich stosunki z narodami rdzennymi stawały się częścią „kwestii narodowej” w imperium.

6. Nieznaczna ilość majątków ziemiańskich w szeregu guberni tego regionu w porównaniu z guberniami od dawna rosyjskimi i zubożenie szlachty po zniesieniu praw dominialnych ukształtowały jakościowo nowe stosunki władzami imperium a administracjami lokalnymi: z reguły, władza gubernatora zwiększała się a korporacja miejscowej szlachty nie była w stanie z nią konkurować. Na te zjawisko zwrócił uwagę w swoim czasie A. I. Hercen.

7. Mała liczebność szlachty w szeregu guberni powodowała nominowanie na stanowiska w administracji, głównie średniego szczebla, przedstawiciele innych stanów, raznoczyńców i in.

8. Wielowyznaniowy i polietniczny skład ludności z własnymi tradycjami kulturowymi i bariera językowa powodowała dodatkowe trudności w kontaktach urzędników z lokalnymi mieszkańcami, nieporozumienia w tej sferze czasami prowadziły do nieposłuszeństwa wobec władz i antypaństwowych wystąpień włościan.

9. W kilku guberniach tego regionu Rosjanie nie posiadali absolutnej większości. Dane pierwszego spisu powszechnego ludności z 1897 r. pokazują, że rosyjska ludność stanowiła mniejszość w guberniach kazańskiej (38%), ufimskiej (38%) i astrachańskiej (41%). W wymiarze wyznaniowym znaczącą częścią społeczeństwa stanowili muzułmanie.

10. W ostatniej ćwierci XIX wieku i na pocz. XX władze, wobec komplikacji „kwestii muzułmańskiej” w guberni kazańskiej, zaczęły uważnie dobierać kandydatów na stanowisko gubernatora. Stało się oczywiste, że poza talentem organizacyjnym i oddaniem tronowi, ważna jest jeszcze znajomość miejscowej specyfiki. Takie podejście, szczególnie zaznaczyło się w przejściu gubernatora ufimskiego P. A. Połtorackiego do guberni kazańskiej.

D. A. Starkow i N. Ł. Siemienowa sformułowali administracyjne specyfiki subregionów Uralo-Powolża – szczególnie Powolża i Orenburskiego Kraju. Co istotne, że specyfika tych ostatnich w pełni pasuje do zaproponowanych przez I. K. Zagidullina parametrów, tak więc wnioski wynikające z niezależnych badań pokrywają się.

Wiele korzyści przynosi stanowisko badawcze K. Macuzato. Japoński uczoney

² Grupa społeczno-ekonomiczna przedstawiciele różnych narodów, którzy porzucili swoje ziemie i osiedlili się na ziemiach Baszkirów. Dzielił się na dwie kategorie: 1) *teptjarzy* lub *tiptjarzy* władali ziemią na legalnej podstawie określonej w umowie, której warunki zapisywano w specjalnym zeszycie (*tietriad* – od czego nazwa), *bobylye* (chałupnicy) – władali baszkirskimi ziemiami na zasadach nie zapisanych w umowach [przyj. red.].

uzasadnił wyodrębnianie makroregionu Uralo-Kaspijskiego, zwanego „Wielkim Orenburgiem”, i wyodrębnił jego pięć wizerunków, które podzielała zarówno centralna jak i terenowa elita w 2 poł. XIX wieku: „przyczółek w Azji Środkowej”, „przedmiot eksploatacji o ogromnych zasobach”, „sprawdzony poligon dla reform”, „cytadela «cywilizatorów»” i „głucha prowincja”. Badacz ten udowodnił, że każdy z tych wizerunków sprzyjał przyznaniu systemowi zarządzania danym makroregionem cech specyficznych, odróżniających go od standardu imperium w sferze administracji terenowej. Zatrzymamy się na tej kwestii dłużej.

Wspomniany uczyony podkreśla, że rola Uralo-Kaspijskiego regionu jako „przyczółka w Azji Środkowej” w połowie XIX wieku jest znacznie przeceniona. Według jego opinii, historyczna geneza tego wizerunku jest związana z tym, że w „projekcie Kiryłowa”, który planował powołanie orenburskiej cytadeli, zwrócono na niego szczególną uwagę. Rzeczywiście, likwidacja specjalnego reżymu granicznego w postaci orenburskiego generał-gubernatorstwa, przebiegała równoległe z rozwojem sytuacji politycznej i militarnej w Azji Środkowej. Jednak, należy przyjrzeć się charakterowi tych związków genetycznych. Np. od lat 30-tych XIX wieku do 1865 r. władze konsekwentnie likwidowały Baszkirsko-Mieszczerskie Wojsko (sformowane na wzór kozacki) i spychały Baszkirów i inne grupy etniczne wchodzące w jego skład, do stanu podatkowego. W literaturze historycznej, opublikowanej w Baszkirostanie, powtarza się idea, że ta reforma była możliwa od momentu, gdy wojskowa ekspansja imperium wobec Azji Środkowej dobiegała swojego końca. Jednak takie tłumaczenie nie ma sensu, ponieważ reforma baszkirska, jak i kozacka, została przeprowadzona w latach 60-tych, gdy wojskowe działania Rosji w Azji Centralnej osiągnęły swoją kulminację. Ponadto Baszkirsko-Mieszczerskie Wojsko było wykorzystywane nie w charakterze siły militarnej, ale jako siła robocza do budownictwa i transportu. To znaczy, że zapotrzebowanie na siłę roboczą tego wojska nie zmniejszyłoby się nawet po podboju Azji Środkowej.

W latach 1865-1880, władze znacznie ograniczyły podatki wojskowe, nałożone na kozaków orenburskich, i dały im prawo opuszczania stanu kozackiego, a także, w pewnym stopniu, zmniejszyły odrębność kozackiego systemu administracyjnego i prawnego, celem upodobnienia ich do ludności cywilnej. Urzędnicy państwowi rozważali także zreformowanie drugiego uralskiego wojska kozackiego. Bez względu na to, że wojska kozackie, podobnie jak i baszkirskie, odgrywały decydującą rolę w ekspansji Rosji w Azji Środkowej. W „najpoddańszych” sprawozdaniach orenburskiego generał-gubernatora Aleksandra Bezaka do cara nie ma ani jednej informacji, dotyczącej „wojskowych sukcesów w Azji Środkowej”, w której przekonywałby on o konieczności reformy kozackiej i baszkirskiej. Przeciwnie, Bezak powtarzał swoje zamiary odnośnie realizacji tych reform w powiązaniu z Manifestem z 19 lutego 1861 r., znoszącym prawo dominialne. W 1862 r. generał-gubernator nawet zaproponował carowi zakończenie działalności lokalnych komitetów ds. reformy kozackiej, jako że według nie miałyby sensu rozpatrywanie tej reformy w oderwaniu od innych administracyjnych i praw-

nych reform imperium, które nie zostały opracowane w 1862 r.³ Tak więc przegląd reform baszkirskiej i kozackich uwidacznia, że przy ich opracowywaniu nie była brana pod uwagę sytuacja militarna w Azji Środkowej. Przyczyną zaś sporów polityków była sytuacja wojsk baszkirskiego oraz kozackiego orenburskiego samych w sobie. Innymi słowy, główną kwestią był stan samego Uralo-Kaspiskiego regionu, a nie jego powiązań z sytuacją w Azji Środkowej. Motywacja reform była więc wewnętrzna.

Macuzato podkreślił, że nie tylko generał-gubernator Kryżanowskij, umocnił się w Orenburgu i uczynił z niego źródło swoich politycznych wpływów, ale i generał-gubernator Bezak, który przysłużył tam jedynie 4 lata, robili wszystko co możliwe, żeby oddalić likwidację generał-gubernatorstwa. Ten japoński uczonej doszedł do przekonania, że region, który początkowo był jedynie sztucznym produktem imagacji petersburskich elit wyobrażenia, nabrał spójności i indywidualności i zaczął podnosić znaczenie miejscowych polityków. Bez względu na likwidację orenburskiego generał-gubernatorstwa w 1881 r. i okręgu wojskowego w 1883 r., wrażenie terytorialnej integracji Wielkiego Orenburga pozostawało jeszcze długo. Dowodzą tego publikacje miejscowych krajoznawców z początku XX w., i w latach 20-tych, a nawet 30-tych (patrz np. praca: K. W. Danilewskiego, J. W. Rudnickiego, Uralo-Kaspiski Kraj, Uralsk 1927). Kiedyta terytorialna perspektywa, została zastąpiona perspektywą mniejszych terytoriów, takich jak Południowy Ural i Zachodni Kazachstan? – na te ważne pytanie, autor odpowiedzi nie udzielił.

Podsumowując tę część dyskusji, można skonstatować, że wspólnymi siłami dyskusantów zostały skonkretyzowane obiektywne kryteria warunkujące w okresie postreformatorskim kształtowanie określonego modelu zarządu regionalnego imperium i które bezpośrednio wpływały na poziom efektywności realizacji władczych pełnomocnictw.

Tak więc, współcześnie nauka historyczna na świecie poświęca wiele uwagi doświadczeniom Imperium Rosyjskiego w sferze zarządzania kulturowo heterogenną przestrzenią. Jednocześnie jednym z węzłowych problemów tej problematyki pozostaje „wewnętrzna peryferia”, jej charakterystyka i specyfika funkcjonowania w toku rozwoju procesu poszerzania „jądra” imperium oraz kształtowania się warunków do długiego trwania społeczności wielokulturowych. Doświadczenia płynące z zarządzania Orenburskim Krajem w XIX wieku, a szczególnie w okresie po reformach w warunkach przyspieszonej modernizacji, zostały uznane, w tym kontekście, za symptomatyczne i zasługujące na dalsze wnikliwe badania. Taka perspektywa historiograficzna otwiera dla społeczności naukowej historyków znaczące perspektywy i możliwości badawcze, których podjęcie zdaje się mieć głęboki sens.

tłum. A. Górak

³ Bezak był stronnikiem obu reform (kozackiej i baszkirskiej) a występował przeciwko kozackim komiteom ponieważ uważał, że kozaków należy zrównać w prawach z włościanami a nie wydzielać w osobny stan.

Resume

Siergiej Walentynowicz Lubiczankowski

Administering heterogeneous cultural space: historical experience of the Russian Empire in the nineteenth century (international discussion summary)

In the paper the analysis of the basic results of the international discussion about history of local management of the Russian empire which took place under the aegis of the Russian Academy of Sciences in 2008-2010 is given. In the attention center – specification of regional structure of empire, revealing of base mechanisms of imperial management by periphery, ascertainment of administrative specificity of the Ural-Caspian and Ural-Volga regions is given. Similarities and distinctions of positions of historians concerning experience of the Russian empire in cultural-heterogeneous space's management are shown.

Резюме

Сергей Валентинович Любичанковский

Административное управление культурно-гетерогенным пространством: исторический опыт Российской империи XIX века (обзор международной дискуссии)

В статье дан анализ основных результатов международной дискуссии по истории местного управления Российской империи, которая была проведена под эгидой Российской академии наук в 2008-2010 гг. В центре внимания – уточнение региональной структуры империи, выявление базовых механизмов имперского управления периферией, установление управленческой специфики Урало-Каспийского и Урало-Поволжского регионов. Показаны сходства и различия позиций историков относительно опыта Российской империи в сфере управления культурно-гетерогенным пространством.

